

prezentare, vom constitui trei grupe convenționale, care nu coincid cu cele din timpul Congresului, dar care au avantajul unei unități tematice mai evidente.

Cercetările arheologice asupra monumentelor bizantine sau de influență bizantină au făcut obiectul mai multor comunicări, cele mai multe cu caracter de informare imediată, latura interpretativă fiind sever diminuată și datorită spațiului cronologic prea limitat³. Vom aminti comunicările prezentate de Vera Bitrakova-Grozdanova (*Biserica episcopală paleo-creștină din Ohrida*), de S. Georgieva, J. Nicolova și N. Anghelov (*Palatul regal de la Tırnovo ca expresie a arhitecturii fortificate din evul mediu tirziu*), de J. Lassus (*Fortăreața bizantină de la Thamugadi*), de C. Medić (*Palatul paleo-bizantin de lângă Gamzigrad*), de C. L. Striker (*Cercetări arheologice la Kalenderhane-djami din Istanbul*), de S. Michailov (*Noi săpături la basilica mare de la Pliska*), de D. Tudor (*Noi cercetări arheologice în citadela bizantină de la Sucidava, în Dacia*). În directă legătură cu aceste comunicări, sint acelea care au abordat în prim plan o problemă de arhitectură, de regulă în scopul precizării unor date de ordin tipologic sau cronologic. J. T. A. Koumouliades (*Mănăstirea sf. Pantelimon din Thessalia*), M. Kiel (*Biserica Maica Domnului din Dolna-Kamenica, Serbia de est*), J. Morganstern (*Biserica din Dereagzi și locul său în istoria arhitecturii bizantine*), Horia Teodoru (*Tradiția bizantină a întăriturilor în arhitectura Țării Românești*) se numără printre puținii specialiști care și-au îndreptat atenția asupra unor probleme de arhitectură. Faptul nu poate trece neobservat; el trădează nu doar o carență a studiilor în acest domeniu, ci și o carență, cu implicații mai largi, a studiilor pe materialul concret, foarte mulți fiind încă cercetătorii care preferă speculațiile de cabinet campaniilor de lucru pe teritoriu. Cunoașterea incompletă a patrimoniului, pe care o trădează fără echivoc bibliografia învechită și lipsa repertoriilor de lucru, explică aspectul conservator al interpretărilor, inserția neconvingătoare în realitățile istorice de epocă.

Cea mai bogată – acoperind un cîmp mai complex de probleme – este seria de comunicări consacrate picturilor murale și mozaicurilor, chiar dacă nu se poate vorbi despre contribuții cu caracter pregnant inovator. Și în acest caz, cei mai mulți participanți s-au mulțumit să prezinte informări asupra problemei în studiu, interpretările fiind restrinse ca orizont, dimensiunile reduse ale textelor fiind neprielnice analizelor circumstanțiate. Atrăgător ca procedeu, dar redus numai la efectele cinematografice, a fost filmul-comunicare prezentat de Hélène Grigoriadou-Cabagnols, *Imaginea unei Deisis regale într-o frescă din secolul al XIV-lea, la Castoria*. Dintre comunicările care ne-au reținut atenția, menționăm în primul rînd pe acelea prezentate de Nina A. Brodsky (*Observații asupra unui important detaliu iconografic din fresca „Judecății de apoi” din catedrala Sf. Dumitru din Vladimir*), de Mirjana Tatić Djurić (*Iconografia donatorilor în vechea artă sîrbă*), de Kostadinka Pnskaleva-Kabadaieva (*Noi date privind biserica Sf. Gheorghe a mănăstirii Kremikovți*), de Liliana Mavrodinova (*Curentul artistic reprezentat de biserica Zemen și locul său în pictura balcanică și bizantină*), de Ljubica D. Popovich (*Tendențe laicizante în pictura bizantină din prima jumătate a secolului al XIV-lea*), de Ekaterina Manova (*Cortegiul iconografic al sfinților militari în pictura murală medievală bulgărească*), de L. Prachkov (*Picturile murale ale turnului lui Hreljo de la mănăstirea Rila*), de Dora Rogan (*O pictură murală din epoca Paleologilor reprezentînd într-o manieră simbolică și originală principalele părți ale oficiului liturgic*), de G. Stričević (*Mozaicul Deisis din Sfînta Sofia*), de A. Papagheorghiu (*Picturi murale din secolele X–XII de curînd descoperite în Cipru*), de Gordana Babić (*Acatistul Maicii Domnului pictat în pronaosul Coziei*), de A. Xyngopoulos (*Portretele inedite a doi voievozi moldoveni*⁴), de Pavle Mijović (*Menologul în România și în Serbia medievală*), de Theodora

Voinescu (*Rolul picturilor din biserica Sf. Nicolae din Curtea de Argeș în evoluția artei românești*), de A. Stylianou (*Maria Egipteană și Sf. Zosima în pictura bisericilor din Cipru*), de S. Petković (*Pictorii Irescelor din biserica Sf. Dumitru din Peć*), de M. Garidis (*Eventuale legături între pictura din Grecia de nord și aceea din Moldova*), de S. Ulea (*Originea iconografică a temei Cavalcadei împăratului Constantin*), de C. Grozdanov (*Ecouri ale invaziei turcești și ale rezistenței împotriva acesteia în anume compoziții din pictura macedoneană la sfîrșitul secolului al XIV-lea*), fără ca lista comunicărilor să fie epuizată.

Din cele de mai sus reținem importanța acordată reprezentării *Asediul Constantinopolului* în pictura bisericii Sf. Petru de pe malul lacului Prespa⁵, soluția adoptată de pictorii macedoneni fiind o prefigurare a soluției la care vor recurge pictorii moldoveni din secolul al XVI-lea, în cadrul decorațiilor murale exterioare. O contribuție deosebit de importantă pentru cunoașterea problemelor iconografice ale vechilor noastre picturi o constituie studiul Gordanei Babić asupra reprezentării *Acatistului Maicii Domnului* din pronaosul Coziei. Autoarea reușește să demonstreze că redactarea iconografică a acestui ciclu beneficiază, la Cozia, de modele constantinopolitane, analogiile cu ciclurile balcanice fiind rare și neconcludente. Ocupîndu-se tot de pictura din pronaosul bisericii mari de la Cozia, P. Mijović descoperă, în urma analizei stilistice a menologului de la Cozia, corespondențe cu ansamblurile avînd aceeași temă de la Dečani, Staro Nagoričino, Gračanica, Peć, deducînd chiar o posibilă filiație Dečani-Cozia. Evocînd eventualele contacte dintre pictura Greciei de nord și aceea din Moldova, Miltos Garidis ia în considerație asemănările existente între picturile bisericilor Sf. Nicolae din Dorohoi, pe de o parte, și picturile mai multor biserici din Thessalia și Macedonia, pe de altă parte. Sint invocate elemente de costum, de recuzită decorativă, mai puțin de ordin compozițional, deși nu lipsesc nici asemenea asemănări. Știînd că monumentele avute în vedere datează de la sfîrșitul secolului al XV-lea și că la Hirlău s-a păstrat piatra de mormînt a pictorului Gheorghe din Trikkala, autorul presupune o migrație de meșteri din Grecia spre Moldova în epoca respectivă.

Bazat pe descoperirea unei reprezentări a cavalcadei sfinților militari într-o biserică din Creta, datînd din secolul al XIV-lea, și luînd în considerare datele stilistice, Sorin Ulea ajunge la concluzia că această imagine, destul de rară în iconografia medievală, a fost elaborată în ambianța Constantinopolului. Rămîne de explicat drumul pe care l-a străbătut reprezentarea „cavalcadei” pînă la biserica Sf. Cruce din Pătrăuți, în vremea lui Ștefan cel Mare (1488).

A. Xyngopoulos, cunoscut cercetător al monumentelor grecești, a dat la iveală portretul necunoscut al voievodului Mihnea Turcitul și al fiului său Radu, aflate la mănăstirea Ivron.

Ținînd seama de faptul că în cadrul Congresului fusese prevăzută o secțiune specială pentru arta profană în lumea bizantină, era de așteptat ca numărul comunicărilor pe această temă să fie mai mare, după cum ar fi fost de dorit ca prezența cercetătorilor români să fie mai substanțială, cel puțin în secțiunea rezervată relațiilor dintre Bizanț și țările române. Dincolo de aceste absențe, care, oricum, trebuie să constituie un motiv de veghe în cercetările viitoare, luminile celui de al XIV-lea Congres de studii bizantine s-au răsfrînt în mod pozitiv și în domeniul patrimoniului monumental, citeva contribuții privind direct, așa cum s-a arătat, monumentele din țara noastră.

Sintem incredințați că „Buletinul monumentelor istorice”, care a închinat un atît de valoros număr (nr. 3/1971) Congresului, va urmări cu consecvență programul său de stimulare a studiilor comparative, servind pe această cale nobila idee că monumentele pot fi „instrumente ale cunoașterii și apropierii dintre națiuni”.

⁴ Comunicarea nu a fost citită; din rezumatul publicat reiese că este vorba despre doi voievozi munteni.

⁵ Problemă tratată în comunicarea lui C. Grozdanov.

VASILE DRĂGUȚ

PRIMA PERIOADĂ DIN ACTIVITATEA RESTAURATORILOR UNESCO ÎN ȚARA NOASTRĂ S-A ÎNCHEIAT

Ca rezultat al unui acord intervenit între Direcția monumentelor istorice și Centrul internațional de studii pentru conservarea și restaurarea bunurilor culturale (organism creat de UNESCO, cu sediul la Roma)¹, în cursul verii care a trecut, mai mulți specialiști restauratori, constituiți în echipe de lucru², au deschis, în fapt, acțiunea de salvagardare a picturilor murale din Moldova.

¹ În acest sens, a se vedea și „BMI”, nr. 1/1971, p. 77.

² Helmut Scholtz (R.F.G.), Friedrich Buchenrieder (R.F.G.), Emerich Mohapp (Austria) au lucrat la Humor, împreună cu T. Trestioareanu, D. Ivanovici și Irina Ignat; Zbigniew Majcherowicz (Polonia) cu Gh. Ciobanu și I. Neagoe – la Moldovița.

În funcție de imperativul urgențelor, atenția s-a îndreptat în prima etapă asupra consolidării picturilor murale de pe fațada sudică a bisericii mănăstirii Moldovița, aflate într-un stadiu amenințător de desprindere, de asemenea asupra unor zone burdușite de pe fațada sudică a bisericii fostei mănăstiri Humor. În paralel, au fost întreprinse, cu caracter experimental, lucrări de fixare a peliculei de culoare pe fațada nordică a acestui din urmă monument³, tot aici fiind inițiate și lucrări de curățare a picturilor de pe bolta camerei mormintelor.

³ Este vorba despre zona superioară a *Arborelui lui Ieseu*.

Reclamind o prudență și o aplicare de specialitate cu totul deosebite, dată fiind importanța monumentelor în cauză, lucrările amintite care au durat 8 săptămâni s-au încheiat, în primă etapă, în ziua de 12 septembrie, prilej de analiză retrospectivă și de considerare teoretică a viitoarelor faze de activitate. Trebuie precizat că tocmai în legătură cu această analiză, au venit în țară Paul Philippot, directorul Centrului din Roma. Paolo Mora, pictor atașat pe lângă Centrul din Roma, și Laura Mora, pictor specialist în problemele restaurării picturilor murale. Vizita celor trei specialiști în România a avut ca prim obiectiv șantierul de restaurare al Bisericii Negre din Brașov, unde o altă echipă de restauratori UNESCO a curățat și pus în valoare pictura din timpanul portalului de sud-est⁴, s-a continuat cu ansamblurile de pictură gotică de la Sinpetru și Hărman (județul Brașov), cu biserica romano-catolică din Ghelinta (județul Covasna), cu biserica romano-catolică din Girciu (județul Harghita), concentrându-se apoi asupra monumentelor din nordul Moldovei (Sucevița, Arbore, Dragomirna, Pătrăuți, Părhăuți, Voroneț, de asemenea, în final, Neamț).

Cum era de așteptat, atenția s-a aplicat cu analitică exigență asupra lucrărilor efectuate de amintitele echipe de restauratori la Moldovița și la Humor. În acest scop, pentru a însuma observațiile și experiența dobândită în timpul campaniei de lucru, au fost organizate două discuții: una la fața locului, alta la sediul Direcției monumentelor istorice, sub președinția prof. arh. Pompiliu Macovei⁵.

În cele ce urmează vom remarca, în primul rând, insistența cu care specialiștii UNESCO au subliniat necesitatea unei perfecte colaborări, pe toată durata unei lucrări de restaurare, între restauratorii

⁴ Cu privire la această acțiune, va fi publicat un material special.

⁵ Ședințele amintite au avut loc în zilele de 13 și respectiv 15 septembrie.

propriu-zisi, indiferent de categorii (arhitecți, pictori, sculptori etc.) și istoricii de artă. Practic orice echipă de restaurare trebuie să aibă în componența ei un istoric de artă, aceasta este una dintre încheierile, cu importante implicații de ordin metodologic, ale discuțiilor la care ne referim.

S-a atras atenția asupra pericolului pe care îl implică metodele puriste, intervențiile cu caracter ireversibil, căutarea efectelor originale, de asemenea a fost denunțat pericolul restaurărilor „cu orice preț”, care nu țin seama de necesitățile obiective de conservare, ci decurg numai și numai din dorința de înnoire. Făcându-se aprecieri asupra faptului că fondurile de restaurare nu sînt niciodată îndeajuns de mari, a fost subliniată necesitatea unei bune gospodăririi a acestor fonduri, care trebuie să fie orientate cu precădere în lucrări de conservare propriu-zisă, în nici un caz irosite în fantezii costisitoare.

Cu referire expresă la lucrările de la Moldovița și Humor, s-a precizat o dată mai mult caracterul lor experimental, faptul că stadiul la care au fost oprite este intermediar⁶, fiind necesare încă numeroase analize de laborator, studii privind umiditatea etc. Pe parcursul discuțiilor, specialiștii UNESCO au ținut să menționeze calitatea excepțională din punct de vedere tehnologic a picturilor murale moldovenești, apreciindu-se că, prin varietatea procedeelor și siguranța execuției, ele se situează printre cele mai bune din Europa. Toate acestea, cumulate cu valoarea artistică, impun alegerea celor mai competente forțe, a celor mai potrivite mijloace și procedee de restaurare.

În cursul anului 1972, acțiunea de cercetare și punere în valoare a picturilor murale moldovenești va continua.

⁶ Precizarea privește, în primul rând, lucrările de curățare din gropnița bisericii Humor.

VASILE DRĂGUT

RAPORT ASUPRA ACTIVITĂȚII ȘANTIERULUI-PILOT ORGANIZAT ÎN MOLDOVA DE CENTRUL INTERNAȚIONAL DE STUDII PENTRU CONSERVAREA ȘI RESTAURAREA BUNURILOR CULTURALE ȘI DE DIRECȚIA MONUMENTELOR ISTORICE DIN R. S. R.

17 iulie–13 septembrie 1971

I. Scopul lucrării

Scopul lucrării, fixat de comun acord de Centru și de Direcția monumentelor istorice pe baza vizitei făcute în Moldova în octombrie 1970 de domnii R. Lemaire, P. Mora, P. Philippot și G. Thomson, era dublu. Pe de o parte, era vorba de a pune la punct diferențele tehnici de conservare a frescelor, în special curățarea picturilor interioare, consolidarea și fixarea tencuielii și a peliculei pictate exterioare. Pe de altă parte, se puneau problema de a asocia unei echipe internaționale, alcătuită de către Centru din cei mai buni restauratori care au urmat Cursul de specializare pentru conservarea picturilor murale, și din cițiva restauratori sau candidați restauratori români, cu scopul de a completa cunoștințele primilor și de a detecta disponibilitățile celor din urmă în vederea formării lor ulterioare ca restauratori.

II. Constituirea echipei

Echipa internațională a fost alcătuită din:

Director al lucrărilor: Prof. Paolo Mora, șef restaurator la Istituto Centrale del Restauro.

Echipa internațională de restauratori: Emmerich Mohapp, restaurator pe lângă Bundesdenkmalamt, Viena, șeful echipei; Zbigniew Majcherowicz, restaurator, Raszyn, Polonia; Helmut Scholtz, restaurator-monitor la Institut für Technologie der Malerei, Akademie der Bildenden Kunst, Stuttgart; Fritz Buchenrieder, șef restaurator la Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege (de la 13 august la 13 septembrie).

Din partea D.M.I. au fost asociații lucrărilor: De la laborator – Tatiana Pogonat, chimist și Ion Istudor, inginer; restaurator Traian Trestoreanu; candidați restauratori: Irina Ignat, Ioan Neagoe, Dan Ivanovici.

III. Lucrările efectuate

Obiectivele de la Humor și Moldovița au fost alese pe baza unor studii pregătitoare realizate de D.M.I. și a informațiilor culese în cursul misiunii de expertiză din octombrie 1970.

Obiectivul de la Humor se recomanda prin caracterul tipic al diferitelor probleme ridicate și prin faptul că protecția contra umidității fusese asigurată prin recenta înnoire și lărgire a acoperișului și prin instalarea drenajelor în jurul bisericii. Umiditatea prezentă în partea inferioară a zidurilor pare relativ stabilă, dar releveele regulate vor trebui să permită stabilirea cauzelor ei exacte.

Obiectivul de la Moldovița a fost ales din cauza urgenței unei intervenții de consolidare și fixare.

Lucrările de efectuat au fost definitivare de acord cu prof. R. Bordenache în cursul unei vizite a domnilor P. Philippot și P. Mora și a echipei de restauratori, între 19 și 22 iulie 1971. S-a hotărât să fie întreprinse următoarele lucrări:

La Humor: 1. Relevu al umidității suprafeței de zid interioare și exterioare, pe o înălțime de 2 m de la sol; 2. Relevu, pe aceleași suprafețe din exterior, al zonelor de suport desprinse de primul

strat de tencuială; 3. Fixarea suportului pe partea inferioară a zidului sudic (exterior) de la intrare pînă la absida sud, exclusiv; 4. Fixarea, cu titlu de test, a stratului pictural pe o bandă verticală a peretelui exterior nord; 5. Curățarea picturilor bolții gropniței.

La Moldovița: Fixarea suportului pe pereții exteriori al zidului sudic, de la intrare la absidă, exclusiv.

Detalii ale lucrărilor și observații tehnice și metodologice

1. Relevu și documentare*

Releveele de umiditate au fost efectuate cu ajutorul aparatului KPM Aqua-Boy, măsurătorile fiind luate la distanțe regulate și raportate pe hîrtie milimetrică. Aceste măsurători vor trebui refăcute cu regularitate cel puțin de patru ori pe an și timp de o lună într-un an, pentru a permite detectarea cauzei umidității zidului.

2. Fixarea și consolidarea tencuielilor exterioare

Fixarea și consolidarea tencuielilor exterioare (zidurile sud de la Humor și Moldovița) au prezentat dificultăți speciale datorită următoarelor cauze: Pictura figurativă vizibilă actualmente nu reprezintă prima decorație a zidului, ci suprapune o decorație anterioară imitind un apareaj de cărămidă. Or, această primă decorație a fost executată pe o tencuială subțire de var cu nisip, care, cu o slabă coeziune, tinde adesea să se dezagrege. Pe de altă parte, suprafața acestei prime picturi nu a fost ciocănită pentru a asigura aderența suportului (intonaco) decorației figurative. Rezultă de aici că acesta, de altfel foarte rezistent și suplu grație fibrelor vegetale pe care le conține, nu aderă bine la tencuiala subiacentă și formează mari „buzunare” în părțile care au avut de suferit din cauza intemperiei.

Problema de rezolvat este deci dublă. Trebuie: 1. Consolidată tencuiala subiacentă pulverulentă pentru a da o bază solidă suportului decorului figurat; 2. Acest ultim suport trebuie făcut să adere ferm la tencuiala subiacentă.

Tratamentul executat a constatat în injectarea de caseat de calciu în tencuiala subiacentă și în „buzunarele” formate între aceasta și suportul superficial. Unele dintre aceste „buzunare” s-au dovedit a fi foarte mari și este evident că pictura nu-și datorează conservarea decît grosimii, supleții și coeziunii suportului superficial, datorită fibrelor vegetale pe care le conține.

Operația efectuată trebuie considerată ca o măsură de urgență destinată să evite căderea fragmentelor de suport, care s-ar fi propagat rapid din aproape în aproape din cauza intemperiei.

Lacunele au fost umplute cu ajutorul unui suport colorat cu o piatră locală măcinată pudră și aleasă deoarece culoarea sa se apropie destul de mult de cea a suportului original. Deși n-a fost executat nici un retuș, lacunele au fost umplute pînă la nivelul picturii și nu mai retrase, cum preconizăm să facem pentru lacunele neintegrabile. Aceasta pentru că ni s-a părut esențial să se asigure o

* Relevu executate în iunie-august ca și documentația fotografică, care conține în special starea bolții gropniței înainte și în timpul operațiilor de curățare, sînt anexate dosarului-raport, aflat la D.M.I.